

VIKTOR HOROBETS

ВИБОРНІСТЬ СТАРШИНИ ЯК ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНА
ЦІННІСТЬ І МАРКЕР АВТОНОМІЇ КОЗАЦЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII-XVIII СТ.)*

Право товариства вільними голосами обирати собі старшину від курінного отамана до гетьмана включно було однією з підставових засад соціополітичного життя українського козацтва – спочатку як певної соціальної групи, а згодом й упривілейованого стану автономного утворення із самоназвою «Військо Запорозьке»¹. Постає ще в часи зародження козацтва традиція вільних виборів значною мірою формувала сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури козацької спільноти як «старожитні права і вольності». В ідеологічній царині ця лексема легітимізувалась міфічною «золотою грамотою» Стефана Баторія, а в площині реальної політики оборона від намагань коронної влади обмежити сферу її застосування називалась в числі тих чинників, що провокували вибухи козацьких повстань, яких було так багато в історії Речі Посполитої в останні десятиліття XVI – першій третині XVII ст. (Лепявко; Смолій, Степанков, *Українська державна ідея*; Щербак).

Власне й вибух на початку 1648 р. найбільш масштабного повстання на чолі з Богданом Хмельницьким легітимізувався козацькими лідерами

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ [VIKTOR HOROBETS] – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна); адрес для кореспонденції: 01001 Україна, Київ, вул. М. Грушевського, 4; e-mail: victor_gor@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>.

VIKTOR HOROBETS – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Social History Department of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine); address for correspondence: 01001 Ukraine, Kyiv, 4 M. Hrushevsky Street; e-mail: victor_gor@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>.

* Стаття підготовлена під час наукового стажування в Католицьким Університеті Любліна в статусі Лауреата Нагороди імені Івана Виговського за 2020 рік.

¹ Для означення цього державного утворення в історіографії нині використовуються також і такі назви кабінетного походження як: Українська козацька держава, Гетьманщина, Гетьманат.

серед іншого й боротьбою за відновлення права вільної вибору козацької старшини, скасованого положеннями «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. (*Volumina legum* 440). То ж не дивно, що повстання розпочинається обранням вільними голосами Хмельницького гетьманом Війська Запорозького (Смолій, Степанков, *Богдан Хмельницький* 56), а виборність козацької старшини нижчих ланок від цього часу перестає залежати від волі коронних гетьманів. Не менш показовим є й те, що в компромісній за своїм характером Зборівській угоді 1649 р., яка вперше в історії взаємин з Річчю Посполитою гарантувала Війську Запорозькому права станово-адміністративної автономії, було зовсім проігноровано проблему елекції гетьмана та козацької старшини. Вочевидь, демонструючи тим самим її трактування як суто внутрішню справу козацької автономії, на яку повною мірою поширюється задеклароване вже в першій статті угоди зобов'язання короля зберегти за Військом «всі його давні вольності, згідно з давніми привілеями» (*Ugody polsko-ukraińskie* 38-39). Натомість підписана після програної Військом Запорозьким битви під Берестечком Білоцерківська угода 1651 р., яка вже значно обмежувала автономію козацької України, конституювала положення, згідно з яким новообраний Військом Запорозьким гетьман мав обов'язково затверджуватися королем, отримувати з його рук відповідний привілей та «складати присягу на підданство і вірність Його Королівській Милості і Речі Посполитій». При цьому полковники і вся старшина мали не обиратися, а призначатися запорозьким гетьманом (*Ugody polsko-ukraińskie* 44-45).

Якими були насправді прагнення козацтва в питанні виборності старшини, наочно демонструють матеріали, що стосуються вироблення договірних умов, на яких козацька Україна в 1654 р. перейшла під зверхність московського царя. Отож у пропозиціях Війська Запорозького щодо умов цього переходу, переданих у Москву в березні 1654 р., йшлося, аби по смерті теперішнього гетьмана «Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали», лише сповіщаючи царя про результати виборів, й цареві, аби це «не в кручину было», оскільки такою є давня козацька традиція (*Акты ЮЗР*, Т. 10, 445-452; *Документи Богдана Хмельницького* 323-325; *Універсали Богдана Хмельницького* 64-67).

Московська сторона погодилась на запропонований варіант і закріпила в «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому» 1654 р. право останнього «обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя» (*Акты ЮЗР*, Т. 10, 490; *Воссоединение Украины с Россией* 568). Водночас, аби включити в елекційний

процес і царя, засвідчивши тим самим його владу над Україною, внесеним Москвою до статті доповненням було передбачено обов'язкове інформування монарха про обрання гетьмана, а також складання останнім присяги вірності в присутності присланого государем уповноваженого. Стосовно ж порядку обрання інших козацьких старшин у документах не згадувалось (*Акты ЮЗР*, Т. 10, 445-452; *Документи Богдана Хмельницького* 323-325; *Воссоединение Украины с Россией* 560-565) – знову ж таки трактуючи це питання як винятково внутрішню справу Гетьманату.

Утім угоді 1654 р. не судилося стати міцним підмурком для розбудови довготривалих взаємин сторін. Козацька старшина, вихована під впливом політичної культури станової демократії Речі Посполитої, та правляча еліта Московського царства, сформована в умовах панування самодержавної монархії, вкладали в неї різні смисли й очікування. Полярність цих очікувань почала даватись взнаки уже на етапі складання присяги в Переяславі 8 (18) січня 1654 р. Однак особливо виразно вона артикулювалась з осені 1656 р., коли в стосунках Чигирини і Москви намітилась криза, спровокована різним баченням моделі зовнішньополітичної діяльності (Горобець, *Волимо царя східного*). Коли ж на тлі цієї кризи Хмельницький намагається впровадити в політичну систему Гетьманату елементи монархічної моделі організації владних відносин і ще за свого життя добитися визнання сина Юрія спадкоємцем булави, то московське керівництво, відверто не заперечуючи гетьману, у своєму внутрішньому листуванні обговорює принципово інший алгоритм ставлення до проблеми гетьманських виборів. Зокрема царський посол до гетьмана окольничий Федір Бутурлін, реагуючи на клопотання Богдана щодо затвердження царем і благословення патріархом акту визнання Юрія Хмельницького офіційним спадкоємцем булави, у листі до Олексія Михайловича зауважував, що по смерті гетьмана «буде тому слову відміна», та – найголовніше – «те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде» (*Акты ЮЗР*, Т. 11, 682).

Прагнення Москви перебрати на себе вирішальну роль при обранні наступника Хмельницького спровокувало глибокий конфлікт у стосунках з Гетьманатом. Обрання Івана Виговського у серпні 1657 р. на гетьманство царський уряд визнати відмовився, оскільки вибори відбулися без царського дозволу (Горобець, *Еліта козацької України*). Загострення конфлікту призвело до розриву Виговського з Москвою та порозуміння з Річчю Посполитою. Коли ж Гадяцька угода 1658 р. вже за рік безславно закінчила своє життя, Виговський втратив булаву, а на гетьманство зійшов Юрій Хмельницький,

Москва зуміла нав'язати останньому угоду, що звужувала автономні права Гетьманату, в тому числі й у питанні гетьманського обрання. Зокрема до сфальсифікованого тексту, нібито, договору 1654 р. (*Універсали українських гетьманів* 19)², було включено норму, що зобов'язувала новообраного реґіментаря по завершенню виборів їхати до Москви «и видети его государскія пресветлыя очи», і вже під час аудієнції цар «пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту» (*Універсали українських гетьманів* 115). За умови ж недотримання цього ритуалу вибори визнавались нелегітимними.

Водночас 1659 р. Москва вперше втрутилася і в царину виборів старшини нижчого рівня. Заграючи з козацьким загалом і волюючи не допустити зміцнення гетьманської влади, представники царя наполягли на внесенні до так званих «Нових статей Юрія Хмельницького»³ норму, у відповідності з якою обрання полковників, як і інших старшин, обов'язково мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства – «на раде, кого межь себя излюбят» (*Універсали українських гетьманів* 119). Крім того, вводився ряд заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення старшин. Зокрема на полковництво заборонялось обирати кандидатів з інших полків, а також іновірців і новохрещених православних. Обґрунтування останньої вимоги, як видається, впливало з гірких для Москви споминів про роль колишнього соцініанина Юрія Немирича в розриві України з царем та укладенні Гадяцької угоди з королем. Хоч у тексті договору вимогу було обґрунтовано соціально привабливо: «потому что от новокрещенных многая в Войске смута и междуособіе зачинается, да ими... козакам чинятся налоги и тесноты» (*Універсали українських гетьманів* 119).

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини знаходимо в інструкції, яку надав своїм послам на сейм 1664 р. орієнтований на Варшаву гетьман Правобережної України Павло Тетеря. Інструкція, що була підготовлена в умовах розгортання на Правобережжі повномасштабного збройного громадянського протистояння, хоч на словах і не заперечувала право вільного елекції, але при цьому зауважувала, що у Війську Запорозькому через це «бунти виникати звикли». Й аби цього уникнути, пропонувалося на гетьманство обирати не «до ласки військової», а лише

² Ширше про обставини справи див.: Яковлів, „Статті Богдана Хмельницького” 220-234; *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*.

³ Угода являла собою доповнення до сфальсифікованого Москвою варіанту так званих «Презних статей Богдана Хмельницького». – Ширше див.: Горобець, *Волимо царя східного*.

на певний, визначений законом термін – до наступного сейму. Дозвіл на перевибори полковника мав надавати гетьман, а сотника, відповідно, полковник. Такі зміни мали гарантувати, що кандидатами ставатимуть люди статечні й «в справі рицарській досвідчені» (Czart, f. 402, No 22, 547-563).

Тим часом на підвладному цареві Лівобережжі закріплений в договорі 1659 р. порядок проведення виборів Москва в наступні десятиліття «удосконаливала» переважно шляхом посилення ролі царського уповноваженого в елекційному процесі. Уповноважений (котрий на виборну раду традиційно прибував у супроводі потужного війська) рідко коли, а практично ніколи, не обмежувався лише спогляданням перебігу виборчого процесу. Найбільш виразно активна участь царського повіреного простежується під час гетьманських виборів 1663 р., коли окольнічій Данило Велико-Гагін за наказом царя мав «берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити», оскільки той, мовилось в царській інструкції, «насправді вірний» (*Записки Отделения русской 771*). І врешті саме підтримка Москви справила вирішальний вплив на перебіг і результати виборів 1663 р. (Горобець, *Чорна рада*). Значно меншою була роль царського повіреного на гетьманських виборах 1669, 1672 чи 1687 років, але й тоді кандидатура претендента на булаву обов'язково узгоджувалась з ним.

Водночас Москва за потреби демонструвала й політичну гнучкість, іноді відмовляючись від вимог, що не приживалися на практиці. Зокрема, зважаючи на реалії політичного і соціального буття та наявні логістичні проблеми, норма щодо обов'язковості прибуття новообраного гетьмана на аудієнцію до царя, як один з елементів визнання легітимності обрання, так ніколи й не була впроваджена. Після обрання Брюховецького через складну військово-політичну ситуацію його візит було відкладено на невизначений час, а вже договір 1669 р. (так звані Глухівські статті) не містив цієї вимоги. Й ознакою легітимності обрання відтепер виступав акт вручення гетьману клейнодів царським уповноваженим (*Універсали українських гетьманів 467*).

Проблема ж виборності нижчої в козацькій ієрархії старшини на певний час взагалі випала з поля зору Москви й розвивалась у контексті загального розвитку соціальних і політичних інститутів автономії Гетьманату та політичної культури козацтва. Посилення авторитарних тенденцій в правлінні володарів гетьманської булави нівелювала роль козацького товариства у виборчих процедурах, натомість потреба гетьмана в оперті на підтримку загалу – підвищували шанси дотримання традицій вільної елекції. Попри побутуючі в історичних наративах міфи щодо стихійності й поганої організованості козацьких рад, на яких рішення ухвалювалися

з огляду на гучність крику чи кількості підкинутих угору шапок симпатиків тієї чи іншої ухвали, наявні в розпорядженні дослідників джерела переконують, що насправді елекційний процес був належним чином впорядкований. Зразкова модель виборів старшини передбачала, аби процедура відбувалась за дозволом гетьмана («за ведомом велможности вашой, нашего милостивого пана») та за участі як людей козацького стану, так і представників міського самоврядування й волосних очільників («з целого полку зобравши старшину и значное товариство и мещан... и волостных людей»). Обов'язковою була також присутність представника гетьманського уряду (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 1-4).

Як впливає з детального опису полковницьких виборів, що відбулися 25 червня 1690 р. в Переяславі, елекція відбувалася у два етапи. На першому мало місце висунення кандидатур і їхнє попереднє обговорення у сотнях та міських громадах. А на другому, вже за присутності уповноваженого представника гетьманського уряду, проходило голосування. Причому участь у ньому брали не всі жителі полку чи все козацьке населення, а обрані виборщики від сотень і найбільших міст регіону. Сотні представляли сотники та виборні козаки, кількість яких могла коливатися від 8-10 до 70 осіб. Незважаючи на різне представництво, під час голосування кожна сотня мала право подати лише один голос. Волю некозацького населення представляли війт, діючі та відставні бурмистри й райці та кілька цехмістрів з полкового центру. Вони також мали лише один голос. По одній воті мали всі полкові старшини – обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий, городовий отаман полкового центру і чотири «значних військових товариші» (відставні козацькі старшини високого рангу). Після зачитування виборцям на раді «поважного універсалу рейментарского» з дозволом на проведення елекції, посеред елекційного майдану відбувались наради виборчих груп. За їхніми результатами уповноважені сотень і міських громад, а також полкові старшини і знатне військово товариство, «осеред двору сидячи», приступали до голосування. Підрахунок голосів здійснював полковий осавул (Петровський 72-73).

Затвердження результатів виборів відбувалася в гетьманській резиденції, де гетьман вручав новообраному старшині універсал на полковництво, полкову корогву, пернач, печатку і литаври. «Отдане клейноду» з рук гетьмана було важливим елементом легітимізації старшинської влади. Власне, саме з цього моменту полковник і вступав у владу, а підвладне йому товариство було зобов'язане «все естесмо, хто тилко згодился при нем быти, едною рукою» стояти (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4).

На завершення процедури номінант, вислухавши настанову регіментаря, «кланявся і служить великим государем, їх царському величеству, обіщався во всякой вірности» (Петровський 71). Останні слова, вочевидь, слід розуміти, як принесення новообраним старшиною присяги вірності царю, що було передбачено нормами угоди 1659 р. (*Універсали українських гетьманів* 119). Отож згадки про те, що новообрані старшини «на верность царському присягали», в описах виборчих процедур є обов'язковими (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4).

Для підтримання належного порядку в полку вкрай важливим було те, аби старшину «на тую годность избрали» вільними голосами товариства на раді, дотримуючись передовсім наступних критеріїв: «всеобщее», «полюбовное», «згодними голосами» (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4). При цьому позбавлення уряду сприймалося не лише як втрата певного кредиту довіри до урядовця з боку козацького товариства чи вищої владної інстанції, наділеної відповідними можливостями, а й загалом як заперечення попередніх заслуг старшини перед Військом Запорозьким. Так, наприклад, у судовій справі новгород-сіверського сотника Федора Лісовського надibuємо цікавий пасаж щодо позбавлення ним влади одного з курінних отаманів сотні – Тереха, котрий, оскаржуючи це рішення перед стародубським полковником, класифікував його не інакше, як «уничтоженіє своїх старинних войскових услуг» (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 153, арк. 47).

Вкрай негативно сприймалося козацьким товариством й ігнорування гетьманом засад вільної елєції та призначення на старшинство без виборів. Анонімний автор «Літопису Самовидця», описуючи перебіг повстання, що вибухнуло в середині 1666 р. в Переяславському полку і в ході якого найпершим від рук повсталих склав голову місцевий полковник Данило Єрмолаєнко, зауважував, що останнього «козаки переясловськіє не любили, же насланій бил» (*Літопис Самовидця* 100), тобто не був обраний товариством, а присланий Брюховецьким. Такою ж трагічною виявилась й доля іншого призначенця гетьмана – полтавського полковника Григорія Витязенка: коли в червні 1668 р. в Полтаві стало відомо про смерть Брюховецького, тамтешнє товариство не лише відібрало у Витязенка пернач, але й разом з осавулом «до армат поковали и вскоре тиранско в смерть позабивали». Відразу ж по тому полтавці обирають собі полковником Дем'яна Гуджола, а літописець не забуває при цьому зауважити, що останній владу отримав «вільними голосами» (Величко 161).

Процеси консолідації правлячого класу Гетьманату, виділення старшини в окрему соціальну групу, що з часом усе більше набувала ознак соціальної

замкнутості, як, власне, і процеси зміцнення гетьманської влади, поволи розмивали демократизм виборчих процедур. І якщо на нижчому, сотенному рівні, засади вільної елекції зберігали свою актуальність впродовж значної частини XVIII ст., то вплив товариства на вибори старшини полкового рівня нівелювався вже в останні десятиліття XVII ст. І в цьому контексті вельми ілюстративною видається репліка полтавського полковника Івана Іскри в розмові з генерал-фельдмаршалом Б.П. Шереметєвим 1701 р. щодо перспектив переміщення старшини на вакантне по смерті Івана Обидовського ніжинське полковництво – «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть» (*Источники малороссийской истории* 29).

Енергійна спроба концептуалізації засад вільної елекції в політичному житті Гетьманату чиниться навесні 1710 р. в контексті розробки гетьманським урядом Пилипа Орлика положень «Пактів та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького»⁴. Констатуючи той факт, що найбільші «тяжести, утиски и здирства» випадають на підвладних людей «от властолюбных накупнев», котрі, «не фундуючися на заслугах своих... прельщають сердце Гетманское коррумпціями и оными втыскаются, без вольного избранія... на уряды», «Пакти» забороняли гетьману призначати на старшинство «уводячися датками и респектами», натомість зобов'язували пильнувати, аби завжди «як войсковые, так и посполитые урядники» були обрані «вольними голосами» (*Источники малороссийской истории* 251, 252).

Утім, після поразки Карла XII під Полтавою 1709 р. Гетьманат розвивався за зовсім іншим алгоритмом, аніж той, що його намагалася впровадити старшина на чолі з Орликом. Власне, у царині кадрової політики кардинальні зміни відбулися відразу ж, як тільки Петро I довідався про перехід Мазепи на бік шведського короля. На ініційованій царем Глухівській раді 1708 р. засади вільного обрання були відверто зневажені, коли Петро I на власний розсуд відхилив кандидатуру Павла Полуботка та вказав на Івана Скоропадського, як на того, хто задовольняє його вимоги. Не менш брутально в цей час цар і його оточення втручаються в кадрові призначення на полковому та сотенному рівні. Так, 29 жовтня 1708 р. генерал-фельдмаршал Шереметєв, довідавшись, що «воронѣжскій сотник Лазоренко из города Воронѣжа ушел безвѣстно», розпорядився «быти в том городѣ Воронѣжи сотнику из хоронжих Потапу Назарову» (*Збірка матеріалів* 101-102). 12 грудня 1708 р. цар без проведення виборів призначив колишнього циркульника Григорія Шишкевича новомлинським сотником (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3). У такий саме спосіб сотниками в Україні

⁴ Авторське бачення проблеми див.: Горобець, *Устроєва модель Гетьманату* 234-248.

стали в цей час Павло Жданович, Семен Соболевський та інші (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 117, арк. 1-131; спр. 117а, арк. 1-125; спр. 482, арк. 1-3; спр. 156, арк. 1-58).

Мотиви таких призначень були очевидні – сепарувати від влади старшин, котрі могли співчувати справі гетьмана Мазепи, та привести на їх місце осіб, котрі б не викликали сумнівів у вірності царському трону. У доповідній записці князя Дмитра Голіцина уряду щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності інтересів царя рекомендувалося звільнити зі старшинських урядів всіх, «которые были в измене и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали»⁵. За таких підходів суттєво міняється перелік номенклатури необхідних «заслуг» претендента на старшинство. У грамоті Петра I про призначення Шишкевича сотником вказувалося, що той на уряд зведений «за его к нам, великому государю, верную службу... в случае измены нам, великому государю, бывшаго гетмана Мазепы» (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3). Прилуцький полковий обозний Іван Нос 14 листопада 1708 р. отримав від царя «чин полковничій» лише за те, що «противу наших, Е.Ц.В. ратных великороссийских людей не бился» (мається на увазі під час штурму військами Меншикова Батурина) (Оглоблин 318). Топос «вірної служби» монарху став провідним і при призначенні Федора Лісовського на новгород-сіверське сотництво – «быть сотником в Стародубском полку в Новгородкѣ Сѣверском... за показаніе его к нам великому государю вѣрности в измену Мазепину» (НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. VIII, спр. 232, арк. 44). Причому, Лісовський отримав ще й індульгенцію на випадок майбутніх проступків: «без нашего, великаго государя... указу ево, Лисовского, ис той сотни не переменять» (НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. VIII, спр. 232, арк. 44). Таке заступництво, варто зазначити, було вельми слухним, адже перед тим, як стати сотником, Лісовський за наказом Петра I був призначений гадяцьким протопопом, але за кілька років через свої службові зловживання і навіть кримінальні злочини кафедру втратив (Горобець, *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні*).

Нову якість процесу згортання засад виборності старшини сформував курс уряду Петра I початку 1720-х років щодо інституційної заміни виборних козацьких полковників призначеними указами царя офіцерів російської армії. Технологія перебирання останніми влади передбачала, що на першому етапі реформи офіцери призначатимуться в полкові центри

⁵ Ширше про цей аспект проблеми див.: Горобець, *Примерк Гетьманщини* 64-66.

в статусі комендантів і матимуть можливість перебрати до своїх рук лише незначну частину полковницьких повноважень. А вже на другому – за сприятливих умов і формуванні відповідної суспільної думки – повністю замінять собою інститут виборних полковників (РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1759, л. 206-209; д. 1760, л. 71, 91). Утім, досвід перехоплення владних повноважень представниками російської влади виявився доволі суперечливим. Мало того, що кадрові офіцери не розумілись на специфіці українського державного життя і їм було важко адаптуватись до нових соціокультурних обставин – «яко порядков малоросійских незнаючого и службы весьма ежели случится войсковою поход немогущого», так ще й жадаба швидкого збагачення провокувала численні службові зловживання, що стали предметом гучних судових розглядів (ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541а, арк. 16-17; спр. 541, арк. 22-22зв.; спр. 3971, арк. 79; спр. 3971а, арк. 80; спр. 3282, арк. 2; НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр. 1706-1862, арк. 340 та ін.). Зважаючи на суспільну опію, Петро I розпорядився в тих полках, жителі яких «неусмотрят к великороссийским полковникам склонности», про перспективи їхнього переміщення на полковництво мови не вести і «о том умолчать» (РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1761, л. 675-675об). Відтак практика призначення російських офіцерів на полковництво утвердилась лише в деяких, переважно північних, полках (Горобець, *Присмерк Гетьманщини* 212-218). Водночас середовище козацької старшини в цей час поповнили представники православних південнослов'янських народів, які під час Прутського походу 1711 р. виступили на боці Петра I, а по його безславному завершенні були змушені рятуватись втечею з підвладних турецькому султану земель. За кими указами їх розселили в Україні й без проведення виборів призначили на сотництво і полковництво (РГАДА, ф. 9, оп. 2, д. 32, л. 168; оп. 4, д. 92, л. 475; ф. 248, оп. 29, д. 56, л. 3-4; д. 1766, л. 38, 51-65; д. 1779, л. 31-39, 49-53; д. 1781, л. 1-4; ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 51, арк. 1-69; спр. 114, арк. 1-77зв.).

Вплив російського чинника на кадрові призначення в Україні міг проявлятися й на рівні клієнтарно-патрональних зв'язків. Яким чином це відбувалося, демонструє звернення князя Григорія Волконського до царського резидента в Україні стольника Федора Протасева у вересні 1716 р. з проханням «явити свое милосердіє к погарскому сотнику Галецкому в ево нуждах» – допомогти отримати від гетьмана більш прибутковий уряд (НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр. 1706-1862, арк. 260). Донька Петра I й майбутня імператриця Єлизавета в серпні 1733 р. клопотала перед гетьманом Данилом Апостолом в інтересах якогось Олексія

Яблоновського, котрий служив лакеєм при дворі царівни, а при виході у відставку претендував на сотництво в Україні (НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. XIV, спр. 78, арк. 4). 1730 р. колишній придворний півчий Матвій Подальський за свою службу «при комнате імператрици Катерини І» через графа Гаврила Головкина клопотався про призначення полковим суддею Лубенського полку (НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр. 1699, арк. 1-2).

Масштабне втручання російської влади на інституційному рівні, а також окремих царедворців, як лобістів приватних інтересів своїх клієнтів, у царину кадрової політики гетьманського уряду, що стало особливо помітним після подій 1708-1709 років, не лише спричиняло занепад такого засадничого імперативу політичної культури козацтва як права вільного обрання старшини всіх рівнів, а й виступало важливим чинником процесу цілеспрямованого згортання імперською владою меж української автономії та асиміляції її державних порядків до загальноімперських зразків. Приведені у владу без дотримання традиційних виборних процедур старшини джерело своєї легітимності вбачали не в козацькому товаристві і, навіть, не в гетьмані, а в государі та його придворних. Відтак саме на їхні інтереси вони й орієнтувалися при виконанні своїх службових обов'язків. Коли ж імперський центр розпочав цілеспрямовано обмежувати автономію Гетьманату, значна частина козацької старшини не лише не стала чинити цьому спротив, а й певною мірою допомагала своїм покровителям, сподіваючись уже в нових, імперських, умовах не лише зберегти, а й примножити свій службовий аванс.

БІБЛІОГРАФІЯ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

- ЦДДАУК – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (TsDIAUK) [Центральний державний архів України в м. Києві]
ф. 53, оп. 2, спр. 51;
ф. 53, оп. 2, спр. 114;
ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 117;
ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 117а;
ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122;
ф. 51, оп. 3, спр. 153;
ф. 51, оп. 3, спр. 156;
ф. 51, оп. 3, спр. 353;
ф. 51, оп. 3, спр. 482;
ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541а;

ф. 51, оп. 3, спр. 541;
 ф. 51, оп. 3, спр. 3282.
 ф. 51, оп. 3, спр. 3971;
 ф. 51, оп. 3, спр. 3971а;

РГАДА – Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov (RGADA) [Российский государственный архив древних актов]

ф. 9, оп. 2, д. 32;
 ф. 9, оп. 4, д. 92;
 ф. 248, оп. 9, д. 1759;
 ф. 248, оп. 29, д. 56;
 ф. 248, оп. 29, д. 1760;
 ф. 248, оп. 29, д. 1761;
 ф. 248, оп. 29, д. 1766;
 ф. 248, оп. 29, д. 1779;
 ф. 248, оп. 29, д. 1781.

НБУ – Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I.Vernadskoho NAN Ukrainy, Instytut rukopysu [Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАН України, Інститут рукопису]

ф. II, спр. 1699;
 ф. II, спр. 1706-1862;
 ф. VIII, спр. 232;
 ф. XIV, спр. 78.

Czart – Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie
 f. 402, No 22.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Акты ЮЗР, Т. 10 *Akty, odnosjashhiesja k istorii Jugo-Zapadnoj Rossii, sobr. i izdannye Arheograficheskoj komissiej*. Т. 10. 1878 [Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией. Т. 10. 1878].

Акты ЮЗР, Т. 11 *Akty, odnosjashhiesja k istorii Jugo-Zapadnoj Rossii, sobr. i izdannye Arheograficheskoj komissiej*. Т. 11. 1879 [Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией. Т. 11. 1879].

Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648-1658). Vyd-vo AN URSSR, 1961 [Документи Богдана Хмельницького (1648-1658). Вид-во АН УРСР, 1961].

Istochniki malorossijskoj istorii, sobr. D.N. Bantyshe-Kamenskim. Ch. 2. Moskva: Universitetsk, 1859 [Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. Ч. 2. Москва, Университетск, 1859].

Litorys Samovydsia. Naukova dumka, 1971 [Літорис Самовидця. Наукова думка, 1971].

Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Platan, 2002.

Universaly Bohdana Khmelnytskoho 1648-1657. Alternatyvu, 1998 [Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. Альтернативи, 1998].

Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657-1687). NTSh, 2004 [Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). НТШ, 2004].

Velychko Samijlo. *Litoris*. Т. 2. Dnipro, 1991 [Величко Самійло. Літорис. Т. 2. Дніпро, 1991].

Volumina legum. Т. III. Nakladem i drukiem J. Ohryzki, Petersburg, 1859.

- Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej. Dokumenty i materialy v 3 tt.* Т. 3. AN SSSR, 1954 [*Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт.* Т. 3. АН СССР, 1954].
- Zapiski Otdelenija russkoj i slavjanskoj arheologii Imperatorskogo arheologičeskogo obshhestva.* Т. 2, [б.в.], 1861 [*Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества.* Т. 2, [б.в.], 1861].
- «Zbirka materiiativ do istorii Livoberezhnoi Ukrainy ta ukrainskoho prava XVII-XVIII vv.», uporiad. M. Vasylenko. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi zbirnyk.* Т. 1. [б.в.], 1926 [«Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII вв.», упоряд. М. Василенко. *Український археографічний збірник.* Т. 1, [б.в.], 1926].

ЛІТЕРАТУРА

- Horobets, Viktor. *Chorna rada 1663 roku. Peredumovy, rezultaty, naslidky.* Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013 [Горобець, Віктор. *Чорна рада 1663 року. Передумови, результати, наслідки.* Інститут історії України НАН України, 2013].
- Horobets, Viktor. *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stosunki z Moskvoiu ta Varshavoju, 1654-1665.* Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2001 [Горобець, Віктор. *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665.* Інститут історії України НАН України, 2001].
- Horobets, Viktor. *Konflikt i vlada v rannomodernii Ukraini. Sotnyk novhorod-siverskyi proty hetmana Viiska Zaporozkoho, 1715-1722.* Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016 [Горобець, Віктор. *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715-1722.* Інститут історії України НАН України, 2016].
- Horobets, Viktor. *Prysmerek Hetmanshchynu: Ukraina v roky reform Petra I.* Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1998 [Горобець, Віктор. *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I.* Інститут історії України НАН України, 1998].
- Horobets, Viktor. „Ustroieva model Hetmanatu za Konstytutsiieiu 1710 roku: chy isnuvaly vnutrishni pidstavy dlia realizatsii proektu?“. *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty.* NaUKMA, 2011, ss. 234-248 [Горобець, Віктор. *Устроєва модель Гетьманату за Конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проєкту? Пилип Орлик: життя, політика, тексти.* НаУКМА, 2011, сс. 234-248].
- Horobets, Viktor. *Vlada ta sotsium Hetmanatu. Doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoi Ukrainy.* Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009 [Горобець, Віктор. *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України.* Інститут історії України НАН України, 2009].
- Horobets, Viktor. *Volimo carja skhidnogo». Ukrainskij Getmanat ta rosijjska dinastija do i pislja Perejaslava, Kritika, 2007* [Горобець, Віктор. *Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава.* Критика, 2007].
- Lepiavko, Serhii. *Kozatski viiny kintsia XVI st. v Ukraini. Siverianska dumka, 1996* [Лепявко, Сергій. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.* Сіверянська думка, 1996].
- Ohloblyn, Oleksandr. *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba.* 2-е доповнене вид. Naukove Товариство Shevchenka v Amerytsi, 2001 [Оглоблін, Олександр. *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* 2-е доповнене вид. Наукове Товариство Шевченка в Америці, 2001].
- Petrovskiy, Mykola. *Do istorii polkovoho ustroiu Hetmanshchynu.* [б.в.], 1929 [Петровський, Микола. *До історії полкового устрою Гетьманщини.* [б.в.], 1929].

- Shcherbak, Vitalii. *Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st.* KM Academia, 2000 [Щербак, Віталій. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* KM Academia, 2000].
- Smolii, Valerii, A., Valerii S. Stepankov. *Bohdan Khmelnytskyi. Khronika zhyttia ta diialnosti.* Lybid, 1994 [Смолій, Валерій А., Валерій С. Степанков. *Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності.* Либідь, 1994].
- Smolii, Valerii, A., Valerii S. Stepankov. *Ukrainska derzhavna ideia. Problema formuvannia, evoliutsii, realizatsii.* Alternatyvu, 1997 [Смолій, Валерій А., Валерій С. Степанков. *Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації.* Альтернативи, 1997].
- Yakovliv, Andrii. „Statti Bohdana Khmelnytskoho”, v redaktsii 1659 roku. *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika M. S. Hrushevskoho*, ch. 1. [b.v.], 1928 [Яковлів, Андрій. „Статті Богдана Хмельницького”, в редакції 1659 року. *Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського*, ч. 1. [б.в.], 1928].
- Yakovliv, Andrii. *Ukrainsko-moskovski dohovory v XVII-XVIII vikakh. Pratsi ukrainskoho naukovooho instytutu*, 1934 [Яковлів, Андрій. *Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках.* Праці українського наукового інституту, 1934].

ВИБОРНІСТЬ СТАРШИНИ ЯК ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНА ЦІННІСТЬ
І МАРКЕР АВТОНОМІЇ КОЗАЦЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII-XVIII СТ.)

Резюме

У статті досліджується проблема функціонування в політичній культурі і практиці козацької України засад вільної елекції козацької старшини – від сотників до полковника та гетьмана включно. Прослідковуються традиційне змістове наповнення поняття «вільна елекція» та темпоральні зміни в його характері, що сталися в процесі іманентного політичного і соціального розвитку козацького Гетьманату, а також під впливом чинників зовнішнього характеру. В контексті впливів зовнішнього походження детально реконструюється політика Російської держави щодо побутування практики виборності влади в автономному по відношенню до імперського центру Козацькому Гетьманаті, зокрема намагання центральної влади спочатку налагодити контроль за цариною кадрової політики автономії, а згодом й активно впливати на неї. З'ясовується різниця в ставленні козацького загалу до адміністраторів, обраних з дотриманням належних виборних процедур, та призначених владою вищого рівня. Розглядається питання кореляції дотримання/обмеження права вільної елекції козацької старшини та збереження/звуження імперською владою автономії Гетьманату.

Ключові слова: козацтво; Козацький Гетьманат; Військо Запорозьке; право вільної елекції; козацький гетьман; козацька старшина; політична культура козацтва; права автономії.

ELEKCYJNOŚĆ STARSZYNY JAKO WARTOŚĆ POLITYCZNA I KULTURALNA
ORAZ WYZNACZNIK AUTONOMII HETMANATU KOZACKIEGO
(DRUGA POŁOWA XVII-XVIII WIEKU)

Streszczenie

Artykuł podejmuje problematykę funkcjonowania w kulturze politycznej i praktyce kozackiej Ukrainy zasad wolnego wyboru starszyny kozackiej – od setników po pułkowników i hetmanów włącznie. Prześladowano tradycyjne rozumienie pojęcia „wolnej elekcji” i czasowe zmiany w jego charakterze, jakie nastąpiły w procesie immanentnego rozwoju politycznego i społecznego Hetmanatu Kozackiego, a także pod wpływem czynników zewnętrznych. W kontekście wpływów zewnętrznych rekonstruowana jest polityka państwa rosyjskiego w sprawie praktyki elekcji władzy w Hetmanacie Kozackim, który w II połowie XVII-XVIII wieku miał prawo do autonomii w stosunku do centrum władzy carskiej, w szczególności próby rządu centralnego, aby najpierw ustanowić kontrolę nad obszarem polityki personalnej autonomii, a następnie aktywnie na nią wpływać. Badana jest różnica w stosunku społeczności kozackiej do administratorów wybieranych zgodnie z właściwymi procedurami wyborczymi i powoływanych przez władze wyższe. Poruszona została kwestia korelacji między przestrzeganiem/ograniczeniem prawa wolnego wyboru starszyny kozackiej a tendencjami do zachowania/zawężenia przez władze cesarskie autonomii Hetmanatu.

Słowa kluczowe: Kozacy; Hetmanat; wojsko zaporoskie; prawo do wolnych wyborów; hetman kozacki; starszyna kozacka; kultura polityczna Kozaków; prawa autonomii.

ELECTION OF A SERGEANT AS A POLITICAL AND CULTURAL VALUE
AND A MARKER OF THE AUTONOMY OF THE COSSACK HETMANATE
(SECOND HALF OF THE XVII-XVIII CENTURIES)

Summary

The article examines the problem of functioning in the political culture and practice of Cossack Ukraine of the principles of free election of Cossack sergeants (starshyna)—from captains (sotnyk) to colonels and hetman inclusive. The traditional content of the concept of “free election” and temporal changes in its character, which occurred in the process of immanent political and social development of the Cossack Hetmanate, as well as under the influence of external factors are traced. In the context of external influences, the policy of the Russian state on the practice of electing power in an autonomous Cossack Hetmanate in relation to the imperial center is reconstructed in detail. There is a difference in the attitude of the Cossack community towards the administrators elected in accordance with the proper election procedures and appointed by the highest-level authorities. The issue of correlation between observance/restriction of the right of free election of Cossack sergeants and tendencies of preservation/narrowing of the rights of autonomy of the Hetmanate is touched upon.

Keywords: Cossacks; Cossack Hetmanate; Zaporozhian Host; right of free election; Cossack Hetman; Cossack sergeant; political culture of Cossacks; rights of autonomy.